

**POVIJEST,
POVIJEST UMJETNOSTI**

POČETCI KRŠĆANSTVA U DALMACIJI: POVIJESNI ASPEKT*

Kršćanstvo je u Dalmaciji implementirao apostol Pavao poslavši svoga učenika, suradnika Tita u Ilirik i Dalmaciju (Rimljanima XV, 19; Timoteju 4, 10). Pavao je očito slijedio načine širenja vjere kakvi su se već uobičajili kod širenja orijentalnih religija. Tit i suradnici su se, po svojoj prilici, najprije ugnijezdili i razvili djelatnost u Saloni, odakle su odlazili i u druge gradove. Tita je u Dalmaciju poslao Pavao dok je boravio u Nikopolu. Kršćanstvo se, unatoč mnogim suprotnim mišljenjima, razvijalo i pojavilo na površini društvenih zbivanja u drugoj polovini 3. stoljeća, a kontinuitet je bio neprekinut do u rani srednji vijek i dakako sve do danas. Novi je poticaj mogao doći sredinom 3. stoljeća, ne organizirano misionarski nego fizičkim priljevom orijentalnog pučanstva tijekom nemira na Istoku.

Ključne riječi: kristijanizacija; Salona; Dalmacija

Kršćanstvo se u Dalmaciji razvijalo kao i drugdje u rimskom svijetu, ne sporije, iako možda malo bojažljivije, ali o tome znamo veoma malo. Prvo vjerovjesništvo stiglo je već u Pavlovo doba ili neposredno nakon njega. O tome svjedoče dva ulomka iz apostolovih pisama (Rimljanima XV, 19 i Timoteju II, 4, 10). Autentičnost pisama je neupitna jer ona odišu Pavlovim istančanim duhom heleziranog Židova iz dijaspore, ali i rimskog građanina i to ne u prvom koljenu. Prvi pasus glasi: „non enim audeo aliquid loqui eorum quare per me non effecit Christus in obedientiam gentium verbo et factis in virtute Spiritus Sancti ita ut

* Ova je rasprava moj znatno izmijenjen i dosta skraćen referat: Nenad Cambi „Početci kršćanstva u Dalmaciji s posebnim obzirom na Jader“ u: *Sedamnaest stoljeća zadarske crkve: zbornik radova Znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Stošije (Anastazije)*, [Zadar], 16. – 18. studenog 2004., sv. 1, (ur.) Livio Marijan, Zadar 2009., str. 9–22. S ovim Zbornikom dogodila se nemila igra sudbine jer ga je nakladnik povukao iz opticaja i do danas se nije pojavio u javnosti. Nije, naime, poznato hoće li se uopće pojaviti, osim onih nekoliko primjeraka u nekim knjižnicama. I sam nemam primjerak i jedva jedvice sam nedavno pribavio fotokopiju svoga rada. Odlučih se da tekst još jednom preradim i skratim. Ovdje je riječ samo o raspoloživim povijesnim podacima koji se odnose na prva dva stoljeća poslije Krista. Objava se pokazala potrebnom i zbog toga što je od zadarskog simpozija proteklo gotovo punih deset godina. U tome razdoblju došlo je i do novih znanstvenih spoznaja, tako da je ovo zapravo posve novi rad.

ab Hierusalem per circuitum usque in Illyricum repleverim evangelium Christi sic autem fundamentum de eo videbunt et qui non audierunt intellegent“.¹

U prvom Pavlovu ulomku spominje se Ilirik,² golema rimska provincija koja je obuhvaćala gotovo u cijelosti ono što danas nazivamo Balkanskim poluotokom. Pedesetak godina poslije razdijeljen je Ilirik na više provincija među kojima na Dalmaciju,³ Panoniju,⁴ Meziju i dr. Istra je još prije pripojena Italiji (X. regio Italiae).⁵ Pavlov prijedlog *μηχρί* (*usque*) ostavlja nedoumicu odnosi li se na granicu dokle je misionario, tj. uključuje li i područje Ilirika. Međutim, iz konteksta proizilazi da je Ilirik bio uključen jer u protivnom ne bi upotrijebio izraz *per circuitum*. Naime, kružnica nema kraja pa nema ni ograničenja. Ovaj dio donosi i važan podatak kako Pavao nije želio širiti kršćanstvo ondje gdje je evanđelje već bilo poznato da ne bi gradio na tuđim temeljima, tj. gdje su ljudi već upoznali evanđelje. Potom slijedi Izaijin citat: „sed sicut scriptum est quibus non est adnuntiatum de eo videbunt et qui non audierunt intellegent“. To bi značilo da u Iliriku prije njega nitko nije propovijedao. Pavlovo spominjanje Ilirika nedvojbeno naznačuje širu regiju, iako ne više u prijašnjim granicama, ali kao pojam ostao je još dugo u upotrebi i nakon reforme provincija u tome dijelu rimskog svijeta.

Drugo pismo Timoteju pak glasi: „festina venire ad me cito Demas enim me derelinquit diligens hoc saeculum et abiit Thessalonicam Crescens in Galliam Titus in Dalmatiam Lucas est mecum solus Marcum adsume et adduc tecum est mihi utilis in ministerium“.⁶ U ovom se pasusu spominje Dalmacija kao mjesto

¹ Prijevod: „Jer ne bih se usudio govoriti o nečemu što Krist riječju i djelom, snagom značenja i čudesa, snagom Duha Svetoga nije po meni učinio da k poslušnosti privede pogane. Tako sam od Jeruzalema pa uokolo sve do Ilirika pronio evanđelje Kristovo, i to tako da sam se trsio navješćivati evanđelje ne gdje se već spominjao Krist – da ne bi gradio na temeljima drugih – nego kako je pisano: Vidjet će ga oni kojima nije naviješten, shvatiti oni koji za nj nisu čuli.“ (prijevod: B. Duda, J. Fučak). Očito je, dakle, da je Pavao vodio računa da ne gubi vrijeme ondje gdje je kršćanstvo već uhvatilo korijenje.

² John Joseph Wilkes, *Dalmatia*, London 1969., str. 92. Usp. Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb 2009., str. 161–162. Ilirik je utemeljen godine 11. prije Kr.

³ John Joseph Wilkes (bilj. 2), str. 78. Novom Augustovom reformom provincija Dalmacija je utemeljena 9. poslije Kr.

⁴ Usp. András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A history of the Middle Danube provinces of the Roman Empire*, London 1974., str. 31, 38; Robert Matijašić (bilj. 2), str. 181–187.

⁵ Prema Dionu Kasiju, Istra je odvojena od južnijih dijelova istočne obale Jadrana još za života Augustova zeta i vojskovođe Agripe koji je umro godine 12. prije Kr. Usp. Alka Starac, *Rimsko vladanje u Histriji i Liburniji*, I, Pula 1999., str. 55–56; Robert Matijašić (bilj. 2), str. 185.

⁶ Prijevod: „Nastoj što prije doći k meni. Jer Dema me, zaljubljen u današnji svijet, napustio i otišao u Solun; Krescencije u Galaciju, Tit u Dalmaciju. Luka je jedini sa mnom. Marka uzmi i dovedi jer mi je koristan za služenje.“ (prijevod: B. Duda, J. Fučak).

u koje je otišao Tit, očito po Apostolovu nalogu, da navješćuje evanđelje. Ovdje je Dalmacija spomenuta kao uže, geografski i upravno definirano područje koje apostol već poznaje i razlikuje od Ilirika. Iz teksta proizilazi da je poslanicu Timoteju Pavao uputio dok je Tit još bio u Dalmaciji.⁷ To bi moglo značiti da se potonji duže zadržao u Dalmaciji. Jednu poslanicu Pavao je uputio Titu dok je ovaj još bio na Kreti kako bi ovaj sredio nemirno stanje na otoku. U poslanici se još navodi da, kad mu pošalje zamjenika, dođe k njemu u Nikopol, gdje je odlučio prezimiti. Tit je pouzdano morao stići do toga grada prije obustave plovidbe krajem listopada ili u ranom studenom. Nikopol je novi grad u Ambracijskom zaljevu gdje je kod rta Akcija August pobijedio flotu Antonija i Kleopatre. Kršćanstvo je u Nikopolu bilo veoma rano začeto, a po kulturi i arhitektonskim formama blisko dalmatinskom.⁸ Budući da se taj grad nalazio blizu Dalmacije, Pavao je sokolio Tita da mu se pridruži jer ga je, nakon službe na Kreti i zimovanja u Nikopolu, kanio poslati u taj dio rimskog svijeta. Ako je tako, tada je ranije pisao Titu, a poslije Timoteju, dok je prvi još bio u Dalmaciji.⁹ Važno je upozoriti da apostol savjetuje Tita i Timoteja kako da se ponašaju u kršćanskoj zajednici, da pažljivo odabiru i postavljaju prezbitere, da vode računa o moralnim kvalitetama odabranika kako bi ovi kao predstavnici crkve mogli posredovati u sporovima i sl. Prema tome, nije to vrijedilo samo za slučajeve (kao što je, na primjer, Kreta), nego su to bila opća pravila koja su se provodila posvuda pa i u Dalmaciji i Iliriku. Savjeti su dakle bili univerzalnog karaktera. Titu je, sukladno tomu, bilo naloženo da organizira hijerarhiju i da se za nju brine ne samo dok boravi na tome području nego da crkva može uspješno funkcionirati i poslije toga. Pavao obojici savjetuje da misionare u gradovima, a ne samo u jednom jedinom. U Dalmaciji mu je, jedva je u to dopušteno sumnjati, bilo sjedište (jer je negdje morao imati misionarsku bazu) u Saloni, najvećem i najvažnijem gradu koji je ujedno bio i najkozmpolitskija sredina, a upravo takva mogla je najlakše osluškiivati nove religijske ideje. Evangelizacija je bila složen i dugotrajan proces koji nije odmah davao rezultata.

Iz Pavlovih poslanica proistječe da je on bio svjestan da se kršćanstvo najuspješnije razvija u središtima provincija i velikim gradovima, jer je tamo stanovništvo slobodoumnije i nema predrasuda prema novim idejama. S druge strane, ruralno je stanovništvo posvuda konzervativnije. Nije bez razloga izraz poganstvo, nastao od riječi *pagus* (selo) i *paganus* (seljak), u kasnijoj antici dobio

⁷ *Biblijski priručnik. Mala enciklopedija*, Zagreb 1989., str. 623. Poslije II. poslanice Timoteju Tit se više uopće ne spominje. O njegovoj sudbini može se samo spekulirati.

⁸ O bazilikama u Nikopolu usp. Dēmētrios Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977., str. 134–136, sl. 86, 87.

⁹ Pismo Titu datira se u vrijeme prije godine 65., a Timoteju poslije, ali svakako prije Pavlove smrti, godine 65. To bi upućivalo na zaključak da Titov dalmatinski boravak nije samo kratak izlet.

zapravo potpuno negativnu konotaciju. Samo je u gradovima bilo judejskog ili judaiziranog pučanstva iz čijih su se redova najlakše regrutirali novi adepti. Ta i sam je Apostol poučavao u sinagogama i u pouci stekao veliko iskustvo, ali je ipak opominjao učenike da se klone praznorječivih i bahatih Židova.¹⁰ Ovakav su način širenja vlastitih religijskih ideja u Rimskom Carstvu razvijale i druge religije, osobito orijentalne koje bi se najprije ugnijezdile u velikim gradovima, a odatle i drugdje. Tu metodu pokazuje jedan važan natpis iz Jadera.¹¹ Sadržaj natpisa veoma je instruktivan.¹² Naime, natpis svjedoči da je vrhovni svećenik (*archigallus*) Magne Mater Lucije Barbuntej Demetrije umro u Jaderu najvjerojatnije dok je misionario, a za pogreb su mu se pobrinule Barbunteia Thalussa i Callistera, njegove oslobođenice i suradnice. Budući da se u natpisu izričito navodi da je Barbuntej svoj arhigalat kroz 58 godina obnašao u Saloni, nema sumnje da je središte kulta bilo u glavnom gradu provincije, odakle su i drugi *galli* odlazili u druge dijelove regije i širili metroačku religiju. Barbuntej je očevidno umro tijekom jedne takve misije, a u Saloni je među svećenicima morao biti izabran novi arhigal. Tim se uhodanim putem služio i Pavao, što je logično, jer je kršćanstvo širio među poganskim pukom na zapadu.¹³

Mogući Pavlov brodolom na Mljetu (otok Melite) nije lako kronološki smjestiti između ovdje navedenih dokumenata. Ako se nesreća uistinu dogodila na Jadranu (otok Mljet, također Melite), a ne na Malti tada je njegov dolazak u glavni grad Carstva kasnio nekoliko mjeseci zbog plovidbene stanke tijekom kasnih jesenskih, zimskih i ranoproljetnih mjeseci. Pavao za vrijeme boravka na jednoj ili drugoj Melite sigurno nije stajao skrštenih ruku, iako lokacija i sredina nisu

¹⁰ Titu 1, 10.

¹¹ *CIL* III, 2920; Julijan Medini, „Salonitanski arhigalat“ u: *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio društvenih znanosti* 20 (9) (1981.–1982.), str. 15–28.

¹² Natpis glasi:
D(is) M(anibus)
L(ucio Barbunteio
Demetrio archig(allo)
Salonitano qui
annis XVII (usque ad
ann(um) LXXV integr(e)
sacra confecit
Barbuntheia Thallu
sa C[al]istera patrono
pientissimo posuit

¹³ Da ne bilo zabune, valja upozoriti da je natpis Brbunteja Demetrije iz sredine ili druge polovine 2. stoljeća, što znači da je kasniji od Pavlova djelovanja u Dalmaciji. Međutim, natpis jasno pokazuje koliko je svrsishodan način djelovanja koji se razvio i održao bez obzira na vrijeme i religiju, što svjedoči razvitak metroačke religije i kršćanstva.

bili njegov izbor.¹⁴ O lokacijama Pavlova puta s Maltom kao mjestom brodoloma (bez analize teksta) i nedavno je bilo riječi na kompetentan topografski način.¹⁵ Obalne struje govore bi u prilog jadranske teze, što posvjedočuju razni otpadci, pa čak i unakažena ljudska tijela koja strujama dolaze iz Jonskog mora u Jadran. Izraziti spomen da se brodolom dogodio u Jadranu (*Adria*) također je vrijedan pokazatelj, jer teško je zamisliti da Pavao koji je prethodno prezimio u Nikopolu, kako se jasno navodi u poviše spomenutom pismu (Timoteju II.), gotovo na granici Jonskog i Jadranskog mora, ne bi točno naveo ime mora i pogrešno ga smjestio gotovo posred Sredozemlja. Vjerojatno je s Pavlom povezan i podatak da je Luka boravio na istočnom Jadranu koji, doduše, potječe iz kasnijeg doba kad je potonji nazvan apostolom Dalmacije. Međutim, ako je Pavao nakon brodoloma osobno boravio za plovostaja u Dalmaciji, boravio je i Luka koji ga je pratio i opisao nesreću. Epifanov tekst glasi: „Inde porro manifesto constat dei illum exstitisse filium, qui ex Adami semine continuata successione carne carne praeditus advenit. Verum ne sic quidem caeci homines tantam lucem percipere potuerunt, sed ultro a veritate aberantes et errorem asciscentes catholicae coctrinae contradicebant. Sic enim obiciebat: Ecce tertium iam evangelium a Luca conscriptum. Ea quippe provincia Lucae commissa uni e LXXII discipulis quos Christi ille sermo dissiparet, quem deinde Paulus apostolus revocavit. Huic igitur praedicandi evangelii munus est creditum: idque ispe primum in Dalmatia, Gallia, Italia et Macedonia praestitit; sed Gallia prae ceteris: ut de nonnullis comibibus suis Paulus in epistolis testatur: Craescens, inquit, in Gallia. Non enim in Gallatia, legendum est, et quibusdam immerito placuit, sed in Gallia.”¹⁶

¹⁴ O tome postoji brojna literatura usp. Nenad Cambi, „Apostol Pavao na moru“ u: *Brodolom sv. Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta. Zbornik radova znanstvenog skupa „Ignjat Đurđević i dubrovačka tradicija svetopavlovskog brodoloma u vodama hrvatskog otoka Mljeta“*, Dubrovnik–Mljet, 10. do 13. studenog 2008. godine, (ur.) Miho Demović, Zagreb 2009., str. 207–229; Nenad Cambi, „Paul the Apostle at Sea“ u: *Biblija: knjiga Mediterana par excellence. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 24. do 26. rujna 2007. u Splitu*, (ur.) Marijan Vugdelija, Split 2010., str. 471–491.

¹⁵ Stella Patitucci, Giovanni Uggeri, *Paolo di Tarso. Aspetti archeologici*, Roma 2010.

¹⁶ *Djela apostolska* neizravno donose da im je autor isti onaj koji svoje evanđelje upućuje Teofilu (Luka 1, 3), istoj se osobi obraća u proslavu *Djela apostolski* (Proslav 1). U izvješću o brodolomu (Djela 27, 2) pisac piše u množini, a navodi još neke druge pratitelje. Stoga je Lukina nazočnost neupitna. O Lukinu boravku u Dalmaciji svjedoči i Epifanov *Panarion* II, 51, 11; *S. Epiphanii episcopi Constantiensis Panaria eorumque anacephalaecosis ad veteres libros recensuit et cum latina dion. Petavii interpretatione et integris eius animadversionibus*, (ed.) Franz Oehler, Berlin 1860. Prijevod (N. Cambi): „A on je prošao preko Adama i kazao on je sin Božji. Naposljetku potpuno je jasno da je on bio sin Božji, ali da je došao po mesu kao Adamov izravni potomak. Ali još jedanput zavedeni nisu vidjeli svjetlo zbog njihove pokvarenosti, lukavstva i njihove sklonosti lažima. Oni su ovako govorili protiv onoga što je Luka napisao: evo treće evanđelje koje je napisao Luka, rekoše, ova zadaća dana je Luki, jednom od sedamdesetdvo-

Prema tome, Pavao je, po svoj prilici, osobno i posredno širio kršćanstvo po Dalmaciji; ipak, sporno je jesu li se ti kršćanski korijeni primili ili su nestali u snažnom poganskom okruženju.¹⁷ Nestanak kršćanstva objašnjavao se nedostatkom arheoloških ostataka koji bi potvrdili prisutnost kršćana. To međutim nije ni dokaz *ex silentio*, iako je i takav sam po sebi upitan. Ako se pak razmotri stanje i u drugim dijelovima rimskog svijeta, bjelodano proizilazi da ni tamo nema ranih prežitaka. Čak i sama evanđelja nisu starija od druge polovine 1. stoljeća.¹⁸ Tijekom 1. stoljeća šture vijesti o kršćanstvu iznimno su rijetke i zapravo slučajne. Nije bila namjera pisaca da detaljnije raspravljaju o novoj religiji, a vijesti se odnose samo na neke incidente u vezi s Kristom i kršćanstvom koji se događaju unutar rimske društvene zajednice. Tako se škrte vijesti javljaju kod Tacita,¹⁹ Josipa Flavija²⁰ i Svetonija.²¹ Kako bismo mogli posjedovati slične ili čak opširnije vijesti iz Dalmacije? Kako je kršćanstvo tada spadalo među *superstitiones*, pripadnost je mogla biti opasna. Progoni su već započeli za Nerona i nastavili se nešto kasnije za Domicijana. Malo zatim Plinije Mlađi u svojstvu namjesnika Bitinije u Maloj Aziji moli Trajana da mu javi postupa li dobro s kršćanima. Trajan javlja Pliniju da postupa kako treba i do-

jice, koji su se raspršili po Spasiteljevim riječima. Ali njega je apostol Pavao natrag priveo Gospodinu i naložio mu da sastavi svoje Evanđelje. I on je najprije propovijedao u Dalmaciji, Galiji, Italiji i Makedoniji, ali prije svih u Galiji kako Pavao svjedoči o nekim svojim sljedbenicima: Krescent, kaže, je u Galiji. Ne govori se o Galaciji, kako neki netočno iznose, nego u Galiji.“ I ovaj je podatak važan kao potvrda Lukina boravka u Dalmaciji, iako potječe tek iz 4. stoljeća (Epifan je biskup Salamine na Cipru i raspravlja o pogubnim herezama).

- ¹⁷ Branimir Gabričević, „Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena“ u: Branimir Gabričević, *Studije i članci: o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987., str. 278–314. Poslije skupa u Zadru o ranom kršćanstvu uglavnom s historiografske pozicije: Slavko Kovačić, „Pitanje početaka salonitanske crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja u procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. stoljeća“ u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. Obljetnice mučeništva sv. Dujma, Split, 14.–15. svibnja 2004.*, (prir.) Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić, Split 2008., str. 17–40. O arheološkom aspektu ranog kršćanstva u Dalmaciji, usp. Nenad Cambi, „La cristianizzazione della Dalmazia. Aspetto archeologico“ u: *La cristianizzazione dell' Adriatico: atti della XXXVIII settimana di studi aquileiesi, 3–5 maggio 2007*, (ur.) Giuseppe Cuscito, Trieste 2008., str. 263–299. Usp. I: Giuseppe Cuscito, „La cristianizzazione della costa altoadriatica“ u: *La cristianizzazione dell' Adriatico: atti della XXXVIII settimana di studi aquileiesi, 3–5 maggio 2007*, (ur.) Giuseppe Cuscito, Trieste 2008., str. 45–93.
- ¹⁸ Usp. kronološku tablicu u: *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, III, Genova 1988., str. 5 i d. U zadnje doba bilo je pokušaja da se kodeks s fragmentom Markova evanđelja datira u sredinu 1. stoljeća. Usp. Carsten Peter Thiede i Matthew d' Ancona, *The Jesus Papyrus*, London 1997., str. 118 i d.
- ¹⁹ Tacit, *Anali* 15, 44.
- ²⁰ Josip Flavije, *Židovske starine* XX, 9, 1.
- ²¹ Svetonije, *Klaudije* 25, 4.

daje još neke naputke.²² Jasno je da je bilo takvih pisama upućenih s raznih strana te da je car imao spreman odgovor. Prema tome, razvoj situacije nije bio naklonjen razvitku kršćanstva, pa pripadnici nisu u javnosti pokazivali svoju religioznost i kulturološke specifičnosti, jer se zapravo poticalo prijavljivanje.²³

Kršćani su dakle sastavni ali nepriznati dio rimskog društva i ne odvajaju se prepoznatljivom materijalnom kulturom od svoga društvenog okruženja. U prvim stoljećima poslije Krista nema zasebnih bogomolja, nema još kršćanske ikonografije, umjetnosti kršćanskog obilježja, zasebnog pokapanja, priloga u grobovima i sitnih nalaza po čemu bi se prepoznavala kršćanska pripadnost. Međutim, to nije nikakva specifičnost Dalmacije nego je identična situacija bila i drugdje. Bilo je, doduše, pokušaja da se neki nalazi pripišu kršćanima. H. Kähler im je, na primjer, pripisao križoliku rupu u zidu jedne kuće u Herkulaneju iz koje su ukućani, navodno, izvukli drveni križ pred kojim je bilo postavljeno klecalo prije nego što je situacija u tom podvezuvskom gradu postala preopasna za erupcije vulkana.²⁴ Tek se krajem 2. stoljeća pojavljuju skromni kršćanski sadržaji na freskama u katakombama, sarkofazima i drugim nadgrobnim spomenicima koji su uglavnom neutralnog karaktera.²⁵

Na Istoku, uz sami limes u Dura Europosu na Eufratu malo prije sredine 3. stoljeća bio je podignut pouzdano datirani crkveni objekt u kući insula tipa sa središnjim atrijem. Crkva i baptisterij međusobno su odvojeni i nalaze se u izduženim prostorijama. Da nema fresaka s prikazima iz Novog zavjeta, teško bi se moglo pretpostaviti da je posrijedi kršćanski kulturni objekt.²⁶ Kao što je poznato, kršćanski objekti nisu sadržavali božje slike i kipove.²⁷

²² Plinije Mlađi, *Epistulae* 10, 96, 6.

²³ Primjera skrivanja kršćanske pripadnosti u Dalmaciji ima više. Zanimljiv je u tome pogledu sarkofag iz Preka na otoku Ugljanu koji je reupotrijebljen (ukrašen na način poganskih primjeraka s erotima bočno od tabule). Natpis pak pokazuje jednu formulu (*bonae memoriae*) koja je specifično kršćanska, usp. Nenad Cambi, „Un sarcofago crittocristiano dell' isola di Ugljan (Preko) in Dalmazia“ u: *Le plaisir de l' art du Moyen Âge. Commande, production, production et réception de l' œuvre d' art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet*, Paris 2012., str. 90–93, sl. 1–2.

²⁴ Heinz Kähler, „Die frühesten christlichen Denkmäler“ u: *Disputationes salonitanae* 1970, (ur.) Željko Rapanić, Split 1975., str. 45–50; Heinz Kähler, *Die frühe Kirche. Kult und Kultrum*, Frankfurt–Berlin–Wien 1982.

²⁵ André Grabar, *L' arte paleocristiana (200–395)*, Milano 1980., str. 3 i d.

²⁶ Ta zgrada bila je pokrivena zemljanim nasipom (bedem) koji je nastao godine 256., kad je Dura bila uporište za obranu limesa u doba perzijske ofenzive. Takva arheološka situacija jasno pokazuje da je crkva ranija. Obično se datira u doba oko godine 240. Usp. Heinz Kähler (bilj. 24, 1982.), str. 40 i d; Hugo Brandenburg, *Roms frühchristliche Basiliken des 4. Jahrhunderts*, München 1979., str. 7 i d.

²⁷ Instrukivan je Laktancijev opis rušenja crkve u Nikomediji: Laktancije, *De mortibus persecutorum*, Split 2005., str. 12, 2.

Među ovakve kršćanske crkve-oratorije iz predtetrarhijskog doba dugo se svrstavao i tzv. Oratorij A u Saloni,²⁸ ali je nedavna revizija pokazala da je ambijent s upisanom apsidom (klupom za kler i oltarom) zapravo izrađen nakon što se nataložio sloj zemlje nad prvotnom podnom razinom s nedvojbenim diskontinuitetom.²⁹ Naravno, to ne znači da na istom mjestu tu nije bio raniji kulturni prostor, ali s unutrašnjim uređenjem od propadljivog materijala (drva). U svakom slučaju, u toj je prostoriji dulje vrijeme bio kulturni diskontinuitet. Taj dio sjeverozapadnog dijela grada (tzv. *urbs orientalis*) po svoj je prilici bio u posjedu prve kršćanske zajednice u Saloni koja se ugnijezdila na tome mjestu i postupno širila. Isto tako to ne znači da su i druga rana svetišta iz Dalmacije kasnija preuređenja (Jader, Parentium i dr.).

Stoga je skepsa o ranom vjerovjesništvu u Dalmaciji, koju su iskazivali mnogi istraživači, bila prestroga procjena koja je zapravo bila zasnovana na krhkim temeljima. Nedostatak povijesnih vijesti i arheoloških nalaza iz najranijih faza razvoja kršćanstva logična je posljedica stanja u rimskom društvu. Kršćanstvo nije zamrlo nego se razvijalo kako je znalo i umjelo, kao i drugdje, da bi se na povijesnoj pozornici pojavilo u drugoj polovini 3. stoljeća. Poslije tetrarhijskih progona, početkom 4. stoljeća, kršćanstvo je dobilo velik poticaj i to je bilo opet u korist Salone, pa čak i Splita u ranom srednjem vijeku.

²⁸ Oratorij je iskopao Bulić, objavio ga je William Gerber, *Forschungen in Salona*, I, Wien 1917., str. 122 i d. Brojne teorije u vezi s oratorijem raspleo je Ejnar Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951., str. 23 i d. (Dyggve ga je i obilježio slovom A). O toj građevini usp. Branimir Gabričević (bilj. 17), str. 22–25.

²⁹ Usp. Jagoda Mardešić, Pascale Chevalier (u suradnji s E. Višić-Ljubić, M. Bonačić Mandinić, M. Topić, M. Čaušević, S. Giovanni, E. Morvillez, M. Gauthier, B. Pender), „Preliminarni izvještaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2003). Episkopalni centar – Oratorij A“ u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 96 (2004.), str. 745–776.

Summary

THE EARLY CHRISTIANITY IN DALMATIA. HISTORICAL ASPECT

The Christianization spread in a similar way on the Eastern Adriatic, as all over the Mediterranean. The first mission was organized by the apostle Paul. The evidence are Paul's epistles to Romans (15, 19) and Timothy (II, 4, 10). There is no reason to doubt about these information since it is in accordance with the apostle's method of christianization. Paul, as hellenized jewish intellectual and the Roman citizen, understood that Dalmatia might be fertile ground for Christian development.

Paul mentioned in these epistles the large Roman province of Illyricum which more than fifty years ago was divided in Dalmatia and Pannonia (9 AD), while Istria was joined to X *regio Italiae* (before 12. BC). But the name Illyricum was nevertheless preserved and sometimes used for the larger area even beyond provincial borders where lived romanized Illyrians until late antique period. The problem, however, is the meaning of the Pauline proposition *usque*, respectively *μηχρί* in the Greek text of the epistle. The question is: was Illyricum included in the Paul's activity or not? But, it is clear from the context that this big region (or only a part) was included, otherwise he would not mention the words *per circuitim* (all around the circle), since the circle has not the ends.

From the second epistle to Timothy comes out that he knew that Dalmatia was a part of Illyricum. Obviously Paul distinguished Dalmatia from Illyricum. He wanted to precise the geographic territory where he sent Titus. This epistle to Timothy was mailed to Titus when he was still in Dalmatia. This is very important, since after the epistle there are not more information about Titus and might be an indication that this Paul's pupil remained in Dalmatia for a longer period.

Paul adressed an epistle to Titus while he was engaged to calm down the bad situation among Christians of the island of Crete. Paul commanded him to come to Nicopolis where he wanted to spend the winter. Nicopolis is in the western Greece close to Jonian sea near the *Actium* promontory where Augustus defeated Marc Anthony. Since Nicopolis is not far away from Dalmatia, it is very likely that Paul asked Titus to join him as soon as possible because he had the intention to send him to Dalmatia. So, Paul's epistle to Titus was adressed before he moved on to Dalmatia.

Significantly Paul advised Titus how to nominate priests, how to intermediate in quarrels and disputes among Christians on the island of Crete. One of Paul's advices was that the moral qualities must be basic reason for the functions in a community. Paul's advices had universal character and were valuable everywhere, not only on the island of Crete. It is quite sure that Titus acted similarly in Dalmatia too. When Titus was missioning in Dalmatia his centre must have been in Salona, the most important and the biggest town of this large province. This town was a cosmopolitan one which could easier accept new religious ideas. It is worth mentioning that Paul suggested to his pupils to mission not only in one town. The Christianization was a complex and longlasting process which could not render quick results which appeared only in one or two centuries later.

Such way of spreading used also some pagan religions, especially oriental ones which founded their basis in cities, especially the capitals of provinces and from there the priests missioned elsewhere. Such a practice in Dalmatia shows an epitaph from Jader which testify that Lucius Barbunteius, the highest priest of Magna Mater in Dalmatia, who died in Jader very probably during his mission there. Barbunteia Thallusa and Callistera, his freedwomen and obviously collaborators took care about his funeral in Jader. Inscription clearly speaks that Barbunteius his service performed in Salona. So, the centre of Magna Mater religion undoubtedly was in the capital of the province of Dalmatia.

It is, therefore, quite normal that Paul among other parts of the Roman world spread Christianity also in Dalmatia. Many schollars, however, were of the opinion that the Christianity, inspite of Paul's activity, was underdeveloped and that slowly died in the massive pagan environment. The most important argument for such an opinion is that there are not historical sources and archaeological finds from Paul's period and onward in Dalmatia. It is true, however, that there are not archaeological finds and that written sources are really scarce. In favour of the early Christian missions there is an Epiphan's record that evangelist Lucas was for a while in Dalmatia. Its inner arrangement could be wooden.

The author draws the attention that new excavations has shown that the Oratorium A in Salona is not from the late 3rd or early 4th centuries but from much later period. He is of the opinion that the arrangment with the clerus bench and altar is later but the room could be early sanctuary in a Christian house, since this part of the urban texture very probably was in Christian hands.

Keywords: Christianization; Dalmatia; Salona